

Короткий словник філософських термінів

Абсолют (*лат. absolutus* — *довершений, безумовний, необмежений*) — те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютотом розуміють Бога, субстанцію, ідею (Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

Абстракція (*лат. abstractio* — *віддалення*) — мислене відокремлення окремих властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об'єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість тощо). Більшість наукових понять утворені в такий спосіб.

Абсурд (*лат. absurdus* — *немилозвучний, безглуздий*) — нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії Камю — одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

Агностицизм (*грец. agnostos* — *непізнаний*) — напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей, об'єктивної істини (Юм, Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ як він нам даний (пізнаваний) і світ сам по собі (принципово недосяжний). Знання, з їх точки зору, не дає відображення сутності дійсності, а в кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Корені агностицизму в принциповій незавершеності процесу пізнання.

Аксіологія (*грец. axios* — *цінний*) — вчення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу — етичне, естетичне, релігійне та ін.

Аксіома (*грец. axioma* — *значуще, сприйняте положення*) — твердження, яке при побудові теорії приймається за очевидну істину, на якій ґрунтуються інші твердження.

Аксиоматичний метод — спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

Алогізм — непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

Альтернатива (*лат. alterno* — *чергую, змінюю*) — вибір між двома суперечливими можливостями.

Альтруїзм — моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

Аморалізм — нігілістичне ставлення до моральних норм.

Аналіз — метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналітична філософія — напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

Аналогія — умовивід, в якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. А. складає основу моделювання.

Антиномія (грец. *antinomia* — *суперечність у законі*) — суперечність між двома твердженнями, в основі якої не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (Кант) і математиці. Поняття А. близьке до апорії.

Антитеза (грец. *aititesis* — *протиставлення*) — твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

Антитетика — метод зведення суперечливих тверджень (тез, антитез) жодному з яких неможливо надати переваги.

Антропологізм — філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

Антропологія філософська — філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

Антропоцентризм — філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Апологети (грец. *apologetikos* — *захисний*) — ранньохристиянські письменники (Юстин, Тертуліан, Оріген) III ст, які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

Апорія (грец. *aporia* — *непрохідність, безвихідь*) — проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостереження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (апорії руху — Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття А. близьке за змістом до антиномії.

Апостеріорі (лат. *a posteriori* — *з наступного*) — знання, набуте в процесі досвіду.

Апріорі (лат. *a priori* — *з попереднього досвіду*) — ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні в свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до А. є поняття апостеріорі.

Архетип — первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апріорно формують активність уяви; складають основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

Аскетизм (грец. *asketes* — *добре навчений, подвижник*) — моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

Атман — дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

Атрибут (лат. *attributum* — *додане*) — невід'ємна властивість речі, субстанції. За Декартом, А. матерії є протяжність, душі — мислення.

Атрибутивні відношення — різновид змісту самосуцього буття або суб-

станції в інтерпретації Арістотеля.

Безкінечне — протяжність, кінець якої безперервно віддаляється. Діалектично пов'язане з кінечним, складається з кінечного.

Безперервність — зв'язок, стирання граней між розрізненим, дискретним (роздільним), перервним.

Біблія — священна книга християнства та іудаїзму, створена протягом I тис. до н. е. та 1111 ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів, які іудейські, а пізніше християнські традиції вважали богонатхненними. Складається із двох частин — Старого Завіту, визнаного іудеями та християнами, та Нового Завіту, котрий визнається священним лише християнами. Мовами Біблії є давньоєврейська та арамейська у Старому Завіті та грецька (койне) у Новому. Містить сакралізовану історію світу та людства, наголошує на їх залежності від волі Бога — творця і промислителя. Основою людського життя, за Біблією, є правдиве боговшанування та богопоклоніння. За своєю суттю Біблія — одна-єдина книга, хоча й складена вона з багатьох книг, а тому характеризується величезною жанровою та тематичною різноманітністю: виклади міфологічних систем, історичні оповіді, релігійна публіцистика, філософсько-моралістичні твори, лірична поезія, зразки релігійної містики.

Історія Біблії в Україні розпочинається з часів появи на її землях перших християнських місіонерів, які, поширюючи християнство, принесли із собою і книги Святого Письма, які з часом перекладались церковнослов'янською мовою. Найдавнішою в Україні книгою Святого Письма є Остромирове Євангеліє (1056—1057). Найціннішим із перекладів на народну тогочасну мову є Пересопницьке Євангеліє (1556—1561), що вийшло з монастиря в Пересопниці (Волинська область). Дуже популярною в Україні книгою Старого Завіту був Псалтир, який вживався не тільки як богослужбова, а й як навчальна книга для домашнього читання. Популярними були й книги Нового Завіту Четвероевангеліє і Апостол. У 1581 р. побачила світ повна збірка книг Біблії церковнослов'янською мовою — Острозька Біблія, надрукована І. Федоровим у м. Острозі. Перший переклад Біблії живою народною літературною мовою здійснили П. Куліш, І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький (XIX ст.). Протягом XX ст. повний текст Біблії у перекладі українською мовою здійснили І. Огієнко (1912), І. Хоменко (1963).

Брахман — світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.

Буддизм — одна з трьох світових релігій (поряд з християнством та ісламом). Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддизм пропонує свій шлях подолання страждань. Учить про перевтілення душі (сансара): про закон відплати за вчинені проступки (карма). Метою життя буддиста є досягнення нірвани — злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

Буття — 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес

пізнання (Гегель). Перш ніж визначати, яка річ. відбувається констатація її буття; 2) найзагальніша властивість всього суцього (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об'єктивне існування на противагу фантому, ілюзії.

Великі соціальні групи (мікросоціальні спільноти) — довготривалі, сталі спільноти людей, що існують у масштабах усього суспільства.

Верифікація — у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів. Неопозитивісти прийшли до висновку, що релігійні та філософські твердження, на відміну від наукових, не підлягають верифікації. Поппер розвинув принцип В. до фальсифікації.

Відчуження — стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні — це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель, Фейєрбах) і марксизмі.

Відчуття — відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Віра — не обгрунтоване розумом прийняття існування чогось (Бога, долі, моральних чеснот іншого, Атлантиди, наукових об'єктів) за істину та дії, що відповідають цим прийняттям.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* — залежність від волі) — течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники — Шопенгауер, Ніцше. які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.

Вульгарний матеріалізм — течія в матеріалізмі XVIII—XIX ст. (Каба-ніс, Бюхнер, Фохт), яка спрощено зводила свідомість людини до фізіологічних процесів. Особливості мислення вони визначали залежно від клімату, їжі та ін.

Гедонізм (грец. *hedono* — насолода) — етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітники та ін.).

Генетичний (грец. *genetikos* — походження) метод — метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

Герменевтика (грец. *hermenevein* — пояснювати, тлумачити) — філософський метод тлумачення та розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, в якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гілозоїзм (грец. *hyle* — тут, *zoe* — життя) — погляд, згідно з яким матерія наділена чуттєвістю, яка різною мірою властива неживим, живим тілам і людині (Бруно, Спіноза).

Гіпотеза — форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за

допомогою певних фактів. але це знання є невизначеним і потребує доведення.

Гіпотетико-дедуктивний метод — спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивне пов'язаних між собою гіпотез. з яких виводять твердження про емпіричні факти.

Гносеологія — теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін. яка досліджує закономірності процесу пізнання.

Громадянське суспільство — суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.

Гуманізм (лат. *humanus* — людський) — 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з «вічних цінностей» і «природних прав». Г. долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеженості у ставленні до людини.

Дао — одне з основних понять китайської філософії, означає першою причиною, що породжує речі, дорогу, долю, пустоту.

Даосизм — філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

Дедукція (лат. *deductio* — виводжу) — метод пізнання, в основі якого рух думки від загального до одиничного.

Деїзм (лат. *deus* — Бог) — філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи.

Декадентство (франц. *decadence*, лат. *decadentia* — занепад) — загальна назва настроїв безнадії; несприйняття життя, індивідуалізму.

Державний суверенітет — верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

Детермінізм (лат. *determinans* — той, що визначає, обмежує) — пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

Дефініція (лат. *definitio* — визначаю) — визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку видових особливостей. Наприклад, «береза — дерево з білою корою».

Дилема (грец. *dilemma* — подвійний засновок) — судження за принципом або... або.

Дискретність (лат. *dicretus* — перервність) — роз подільність, перервність.

Діалектика (грец. *dialectike* — мистецтво вести бесіду) — один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей (їеракпіт, Гегель. Маркс). Основні ідеї Д. за Гегелем: перехід кількісних змін в якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

Діалектичний матеріалізм — термін, яким позначалась філософія К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Гегеля була ідеалістичною, а матеріалізм Фейєрбаха був недіалектичним (метафізичним). Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

Досвід — сукупність переживань людини. Виділяють зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в

основі якого — саморефлексія, роздуми.

Дуалізм (лат. *dualis* — *двоєкий*) — світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух — ідеальне начало (принцип) на протигагу природі як матеріальному началу. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух — настанова на всезагальне — моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

Евдемонізм — античний принцип життєрозуміння, пізніше в етиці — принцип тлумачення й обґрунтування моралі, за яким щастя (блаженство) є найвищою метою життя.

Евристика (грец. *heuristike* — *находжу*) — наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості й намагається віднайти його закономірності.

Егоїзм (фр. *egoïsme* — *себелюбство*) — спосіб мислення і поведінки, в якому вихідними є власні інтереси.

Екзистенціалізм (лат. *existentia* — *існування*) — суб'єктивістське вчення, в якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

Еклектика — (грец. *eklektikos* — *той, що вибирає*) — поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів. Е. свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довершеної системи, яка б пододала ці суперечності.

Елеати — представники давньогрецької філософської школи VI—V ст. до н.е., яка протиставляла мислення чуттєвому сприйняттю, висунула вчення про ілюзорність всіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття. Виникла в м. Елеї.

Елемент — прийнятий уданій системі найпростіший компонент (атом, слово, норма і т. ін.). Взаємозв'язок елементів називається структурою. В сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходить багатоканальний (системний або системноструктурний) метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

Еманация (грец. *emanatio* — *витікання*) — у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

Емпіризм — філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Енциклопедисти — французькі мислителі-просвітники (Дідро, Далам-бер, Монтеск'є, Вольтер, Руссо та ін.), які брали участь у виданні "Енциклопедії" — першого твору, що систематизував наукове знання того часу

Епістемологія (грец. *epistemologia* — *теорія пізнання*) — частина філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та результат знання: основи і межі; достовірність і недостовірність. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

Естетика (грец. *estetikos* — *чуттєво сприймане*) — філософське вчення про прекрасне, про художнє освоєння дійсності. Основні категорії Е.: «прекрасне», «трагічне», «комічне». Основна проблема — специфічне оцінне ставлення людини до дійсності.

Есхатологія (грец. *eschatos* — *останній*) — вчення про кінцеву долю людства і світу; складова частина будь-якої релігії.

Етатизм (франц. *etatisme*, від *etat* — *держави*) — активне втручання держави

в економічну, політичну, духовну та інші сфери суспільства.

Етика (лат. *etika* — *звичай, характер*) — філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

Закон — об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Заперечення — протиставлення твердженню (тезі) протилежного за змістом твердження (антитези). Наприклад, теза «Ця подія — випадкова»; антитеза «Ця подія — не випадкова».

Заперечення заперечення — один з основних принципів діалектики Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) знімає протилежності тези і антитези. (Ця подія і випадкова, і не випадкова.)

Зміст — категорія філософії; те, що підлягає «формуванню» — елементи (складові) певної системи (форми). В процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його в графіки, формули).

Знак — предмет, який для людини заміщує інший предмет. Завдяки знакам отримується, зберігається і передається інформація.

Значення — зміст, пов'язаний з певними знаками, зокрема з мовними виразами.

Ідеал (фр. *idea*—*поняття, уявлення*) — взірць досконалості, який є орієнтиром діяльності людини.

Ідеалізація — один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворення їх в ідеальні об'єкти, наприклад, абсолютно чорне тіло тощо.

Ідеалізм — напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало — Бога, дух, розум тощо. Згідно з І. духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють об'єктивний (Платон, Гегель) і суб'єктивний (Берклі, Мах) ідеалізми.

Ідеальне — протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засноване на логічності.

Ідеологія — сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце в світі, на розвиток історії та ін. І. подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

Іманентний (лат. *immanens* — *властивий, притаманний чомусь*) — внутрішньо притаманний предметам або явищам, той, що впливає з їх природи; напрям у філософії, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта.

Індетермінізм (лат. *in* — *не*) — заперечення детермінізму, причинності.

Індивідуалізм — тип світогляду, сутність якого є абсолютизація позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

Індукція (лат. *iniciatio* — наведення) — логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інструменталізм — різновид прагматизму, прибічники якого вважають свідомість (за Дьюї, інтелект) одним із засобів пристосування до мінливих умов середовища, а тому логічні поняття, ідеї, наукові закони, теорії—лише інструменти (звідси й назва), знаряддя, «ключі до ситуації», «плани дії».

Інтеграція (лат. *integratio* — відновлення) — момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

Іntenція (лат. *intentio* — стремління) — спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні дерево, будинок, в міркуванні — числа, в фантазії — русалки і т. ін.

Інтерсуб'єктивний — такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

Інтроспекція (лат. *introspectare* — дивитися в середину) — спостереження за перебігом власних психічних процесів. Один з допоміжних методів пізнання в психології.

Інтуїтивізм — течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (Шопенгауер, Бергсон).

Інтуїція (лат. *intueri* — уважно дивлюсь) — безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі І. вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають осягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.

Ірраціоналізм — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання інтуїція, почуття..

Істина — адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. конвенціоналізм і прагматизм). Гегель вважав, що І. є системою знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини.

Історизм — принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку. І. почав активно пробиватися в науку після Дарвіна.

Історичний матеріалізм — соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами. Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, згідно з Марксом, визначає основні етапи (формації) історії людства — первісний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. Претендує на роль єдино наукової теорії суспільства.

Історичного коловороту теорія — історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індійська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), що розвиваються по циклу— дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

Історія філософи — галузь філософських знань, предметом яких є за-

кономірності та особливості пізнання відношення людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

Карма — в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє при перевтіленні після смерті людини в іншу істоту.

Картезіанство — напрям у філософії у XVI I— XVIII ст., теоретичною основою якого було вчення Декарта (латинізоване ім'я — Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категоричний імператив — безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений Кантом. Суть його Кант формулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

Категорії — загальні структури **або** властивості суцього — речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ; загальні форми мислення).

Каузальність (лат. *causa* — *причина*) — те ж. що і причинність.

Кількість — число, величина, чисельна визначеність: відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієїякості. Згідноз Гегелем, К. на певному етапі переростає в якість.

Конвенціоналізм — філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності», «економії мислення».

Конечне — філософська категорія, яка характеризує обмеженість речей і процесів; протяжність, яка почалась і закінчилась. Конечне діалектичне пов'язане з безкінечним: містить безкінечність (його можна ділити до безкінечності) і, навпаки, безкінечне складається з кінцевого.

Конфуціанство — філософське вчення, яке у відношеннях людини і світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

Космополітизм — вчення, в основу якого покладено заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля абстрактного поняття вселюдської культури і традицій.

Креаціонізм (лат. *creatio* — *творення*) — вчення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

Культура — увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, поза природний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе.

Лібералізм (лат. *liberalis* — *вільний*) — вільнодумство, переконання, що виступають проти традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистоїть консерватизму, в економіці виступає за вільну конкуренцію проти втручання держави.

Підкреслює цінність особистості.

Лінгвістична філософія — напрям у сучасній філософії, який вважає головним завданням аналіз буденної мови (Райл, Остін, пізній Вітгенштейн).

Логіка — наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності; закон несуперечності; закон виключеного третього. Дотримання законів і правил Л. є запорукою істинного мислення.

Логос — у давньогрецькій філософії — світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків — думка і слово Бога.

Малі соціальні групи (мікросоціальні спільноти) — спільноти, які об'єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, стійкого спілкування, певних цінностей і норм поведінки.

Марксизм — ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію; «теорію» революційного перетворення буржуазногосупільства в соціалістичне і комуністичне (т. з. науковий соціалізм).

Матеріалізм — напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього сущого, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. М. Був притаманний давньогрецьким філософам (Демокріт), Просвітництву XVII—XVIII ст. (Дідро. Ламетрі). Марксу.

Матерія — філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям, причинними зв'язками з іншими речами і процесами. В деяких філософських системах М. як неживе протиставляється живому.

Метафізика — умоглядне вчення про найзагальніші види буття — світ, Бога й душу.

Метод — сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

Механіцизм — спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителю XVII—XVIII ст.

Мислення — активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

Міра — філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета. М.—це протяжність (інтервал) кількісних змін, в межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

Містицизм (*грец.* *mystika* — *таємні обряди, таїнство*) — релігійно-філософський світогляд, який вважає можливим осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох

релігійних культів, філософських вчень (Беме, Сведенберг та ін.).

Міф (*грец.* *mythos* — *казання, легенда*) — світогляд родового і ранньокласового суспільства, в якому одухотворені й персоніфіковані природні сили та соціальні явища. Міфологічне відтворення дійсності зумовлене низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. В М. синтетичне злиті зачатки науки, релігії, філософії, моралі, мистецтва. М. — засіб духовного контролю роду над індивідом.

Мова — спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

Народний суверенітет — концентрована єдність повноважень і правочинності, сили і права, які поширюються на все населення і всю країну і визначають зміст законів та порядок суспільного буття.

Натуралізм — філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього суцього.

Нація — духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору»).

Неоплатонізм — напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

Номіналізм (лат. *nomen* — ім'я) — філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

Неопозитивізм — один із основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

Об'єкт — те, що пізнається (природа, суспільство,-люди на тощо).

Об'єктивний ідеалізм — філософська система, згідно з якою першоосною світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від суб'єкта. Представниками О.і. є Платон, Гегель, неотомісти.

Об'єктивність — відтворення об'єкта за його власною мірою (вимірювання твердості, теплоти об'єкта, тощо за певними еталонами). Характеризує відношення суб'єкта до об'єкта.

Онтологія — вчення про першооснови буття.

Операціоналізм — вчення, згідно з яким значення понять зводяться до сукупності операцій, за допомогою яких воно було сформоване. Автор його професор Гарвардського університету Персі Вільям Бріджмен.

Опис — етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту, спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричне й теоретичне (напр., математичне) описування явищ.

Оцінка — ставлення людини (суспільства) до суспільних норм і цінностей,

яке полягає в схваленні чи осуді їх, а також в субординації їх за важливістю.

Очевидність — вихідний принцип деяких філософських систем (Декарт, Гуссерль), який полягає в прийнятті певних істин за безумовні та безсумнівні, побудові на них усієї системи філософії. За Гегелем, будь-яке знання є безпосереднім (очевидним) і опосередкованим.

Панлогізм — філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча себе субстанція, «сам себе пізнаючий розум» (Г. Гегель).

Пантеїзм — філософське! релігійне вчення про присутність Бога у естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога в природі, або, навпаки, природи у Богові.

Парадокс (*грец.* *parados* — *несподіваний, дивний*) — в широкому розумінні — неочевидне висловлювання, істинність якого встановлюється досить важко; в такому смислі парадоксальними вважають будь-які неочікувані висловлювання, особливо коли неочікуваність їх смислу виражена в дотепній формі. В логіці парадоксом називають висловлювання, які в точному сенсі слова суперечать логічним законам.

Патристика (лат. *pater* — батько) — сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II—VII ст.

Первинні — згідно з вченням матеріалістів XVII—XVIII ст. (Гоббса, Локка) — якості, притаманні самим речам і можуть бути описані механікою (протяжність, величина, фігура).

Перервність (*дискретність*) — категорія діалектики, що характеризує квантовість, дробність, порційність просторово-часових параметрів речей, фізичних сил.

Перипатетики — учні та послідовники Аристотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

Персоналізм — релігійно-філософська течія, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону — людину, Бога (американське відгалуження Бо-ун, Хокінг, французьке — Муньє.Лакруа). Світ — сукупність духовних персон (на зразок монад Лейбніца).

Підсвідоме — одне з основних понять психоаналізу Фрейда, яким позначають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем. Проявляється в снах, обмовках та ін.

Пізнання — процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною. Пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

Піфагореїзм — напрям у давньогрецькій філософії, який абсолютизував та обожнював поняття числа і проголошував його першоосновою світу та сутністю речей.

Плюралізм (лат. *pluralis* — *множинний*) — філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокріт, Лейбніц); вчення, які визнають мно-

жинність поглядів на світ, істин. Характерний для соціологічних течій Заходу.

Позитивізм (франц. *positivisme* — умовний, позитивний, побудований на думці) — філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

Поняття — форма мислення, яка відображає загальні історичні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях.

Постулат (лат. *postulatum* — вимога) — вихідне твердження, яке при побудові теорії приймається без доведення. Те ж, що й аксіома.

Правова держава—держава, в якій панує право, метою якої є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

Правова рівність — рівність вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

Правовий закон — адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов'язковості, визначеності й конкретності.

Правосвідомість — міра усвідомлення особою правових норм, правил, що діють у конкретному суспільному середовищі.

Прагматизм (грец. прагма — справа, дія)—філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підкорення навколишнього середовища і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

Праксеологія — наукова дисципліна, що вивчає умови і методи ефективної практичної діяльності.

Практика — цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність — спосіб існування людини.

Причинність (*каузальність*) — взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). Причинність основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (в релігії) — явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Юм і Кант, а також неопозитивісти заперечують об'єктивність П., зводять її до суб'єктивної форми упорядкування досвіду

Проблема — форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

Провіденціалізм — тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил. Божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

Прогрес — зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

Просвітництво — ідеологія молодого буржуазного XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо та ін.

Простір — одна з основних ознак матеріальності речей: форми існування матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування. Субстанційна концепція простору і часу (Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Лейбніц, Ейнштейн) вважає, що простір і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. Простір взаємопов'язаний з часом, визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

Протилежність — поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.

Психоаналіз — один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

Раціоналізм (лат. раціо — розумний) — філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

Реалізм (лат. реаліс — суттєвий, дійсний) — філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

Редукція (лат. редукціо — висування назад, повернення до колишнього стану) — дії, процеси, які призводять до спрощення структури будь-якого об'єкта.

Релігійна свідомість — система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Релігійний культ (лат. cultus — поклоніння) — один із основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

Релігійні організації — об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення та культу, системою організаційних принципів, правил і ролей.

Релятивізм (лат. relativus — відносний) — підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямом філософії (софісти, сенсуалісти-суб'єктивісти).

Рефлексія (лат. reflexio — вигин, відображення) — акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я». Пізнання можна досліджувати через результати — зміну наукових ідей, теорій — об'єктивний метод, або через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання — рефлексія. В цьому розумінні використовується Декартом, Локком, Гуссерлем.

Розсудок — початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум — вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Романтизм — філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

Самосвідомість — здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

Свідомість — відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи

опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямовані на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організовані часовим потоком свідомості.

Свідомість людини — нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Світогляд — система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Свобода — одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. С. є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

Семантика (грец. *semantikos* — *гой, що позначає*) — розділ логіки, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

Семіотика (грец. *semeiotike* — *вчення про знаки*) — наука про знакові системи. Основоположник — Ч. Пірс.

Сенсуалізм (лат. *sensus* — *почуття, відчуття*) — напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники Локк, Берк-лі, Мах та ін. Поняття близьке за змістом емпіризму.

Середні (локальні) соціальні групи — спільності людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

Силогізм (грец. *sillogizm*) — дедуктивний умовивід, в якому з двох суджень (засновків) робиться висновок.

Силогістика — розділ формальної логіки, що вивчає силогізми: дедуктивні умовиводи, в яких з двох суджень, що називаються засновками, одержують зумовлене ними третє судження — висновок.

Синтез — метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле. Сім'я як мікросоціальна група — соціально-біологічна спільнота, що існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми й відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

Скептицизм (грец. *skeptikos* — *гой, що розглядає, досліджує*) — філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV—III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон. Секст Емпірик).

Соліпсизм (лат. *solus* — *один, єдиний і ipse* — *сам*) — форма суб'єктивного ідеалізму, в якій справжньою реальністю визнається лише суб'єкт, що мислить, а все решта оголошується таким, що існує лише у свідомості індивіда.

Софізм — хибний силогізм (умовивід), якому надано видимість правильної форми для навмисного введення співбесідника в оману.

Софісти — давньогрецькі мислителі Уст. до н. е. (Протагор, (оргій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина —

міра всіх речей). Суб'єктивізували і релятивізували істину, не гребували різними засобами, щоб збити з пантелику суперника.

Соціальна група— обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального цілого на основі специфіки діяльності, соціальної належності, спільності відносин, цінностей, норм поведінки, що склались у межах історично визначеного суспільства.

Соціальна роль — сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статусу соціальній системі.

Соціальна спільнота — реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

Спіритуалізм (*лат. spiritualism* — *духовний*) — інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

Сприйняття — цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Стоїцизм — напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.

Страта — реальна, емпірично фіксована спільнота, що об'єднує людей на певних загальних позиціях або на основі спільної справи, яка зумовлює конституювання даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставлення іншим соціальним спільнотам.

Структура — закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

Структуралізм — напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.

Суб'єктивізм — філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

Суб'єктивний ідеалізм — напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує сенсуалістичний суб'єктивний ідеалізм (Берилі, Юм, Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний суб'єктивний ідеалізм (Кант, Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

Суб'єктивність — нав'язування свого мірила об'єкта, не узгоджене з його властивостями

Субстанція (*лат. substantia* — *сутність*) — незмінна першооснова всього

сущого. Згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу С. породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим началом. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти — Бога.

Судження — форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв'язки.

Суперечність — порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними.

У філософії Гегеля (діалектиці) С. розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

Сутність — внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягаються розумом. Одні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Берклі, Юм, Кант, позитивісти), діалектики ведуть мову про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

Схоластика (лат. *scholasticos* — *ученний, шкільний*) — філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Сцієнтизм (лат. *scientia* — *знання, наука*) — абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності й розглядає людину як біоробота. Поняття близьке за змістом до поняття «натуралізм».

Телеологія (грец. *telos* — *ціль*) — вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, має свою ціль.

Теологія — богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

Теорія (грец. *theoria* — *спостереження, дослідження*) — найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Геоцентризм — принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

Томізм — філософське богословське вчення Ф. Аквінського і його послідовників. Наприкінці ХІХ ст. трансформоване в неотомізм.

Трансцендентальне (лат. *transcendens* — *той, що виходить за межі*) — поняття, яким в деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. В свідомості можна вичленити індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які кантіанство та феноменологія називають трансцендентальними. Вони, отже, є потойбічними щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості. Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

Трансцендентальний ідеалізм — ідеалізм, який досліджує трансцендентальне — категорії, правила діяльності свідомості як джерело конституювання об'єктивної дійсності.

Умовивід — форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження.

Універсали — загальні родові поняття. Питання про природу У. було предметом дискусії між номіналістами і реалістами.

Універсум — філософський термін, що позначає всю буттєву реальність (як досягну, так і недосягну для людини) у часі й просторі.

Утилітаризм (грец. *utilitas* — користь, вигода) — етичне вчення, згідно з яким основу моральних вчинків людини складає вигода. Засновником У. є французький просвітител П. Гольбахта англійський філософ Є. Бентам.

Уявлення — узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Фальсифікаціонізм — принцип демаркації науки від «метафізики» (як альтернатива принципу верифікаціонізму), згідно з яким універсальне твердження є істинним, якщо жодне одичне твердження, яке логічно випливає з нього, не є хибним. Запропонований К. Поппером.

Феномен (грец. *phainomenon* — те, що з'являється) — в буденній мові — унікальне явище: у філософії — чуттєві дані, взяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є Ф., і він сприймає його як самоданість. Для вченого — це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

Феноменологія (грец. *phainomenon* — те, що з'являється) — філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як з'явою певної реальності, її самовияв і саморозкриття. Ф. не розкриває реальності, а засвідчує її такою, якою вона є.

Фетишизм (фр. *fetich* — амулет) — викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються не притаманними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади і т. ін.).

Філософія — теоретичний світогляд, вчення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, в людині і суспільстві. Філософія вибудовується із сумнівів і обґрунтовувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика та ін. Ф. вивчає всі феномени культури під кутом зору всезагальності, тобто їх суті, місця та функції в культурі.

«Філософія життя» — напрям у т. з. некласичній філософії кінця ХІХ — початку ХХ ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники — Ніцше, Дільтей, Бергсон, Фрейд.

Філософія історії — сфера філософського знання про загальність і сутнісність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

Філософія культури — філософське знання про сутнісні засади культури як процесу й цілісності її архетипи, закономірності та перспективи розвитку.

Філософія права — розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.

Філософія релігії — сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

Філософська антропологія — вчення про природу та сутність людини.

Форма — зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура,

певний порядок предмета або перебігу процесу.

Формалізація — відображення змістового знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

Цивілізація (лат. *civilis* — *громадянський*) — в широкому розумінні — те ж, що й культура; у вузькому — певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо. Представники «філософії життя» (Шпенглер) Ц. тлумачили як раціональні здобутки культури (бюрократію, науку, техніку), що легко передаються від народу до народу і є свідченням занепаду культури.

Ціле— інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають в результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.

Цінність — значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо). Цінність наявна лише в актах оцінки, коли вибирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Ріккерт). М. Вебер. М. Шелер та ін.

Частина (або елемент) — див. елемент.

Якість — сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними.